

بررسی واژه‌های دام‌داری در گویش کلهری

ناصر ملکی (دانشگاه رازی کرمانشاه)

ایل کلهر از بزرگ‌ترین ایلات کُرد ایران است که از دیرباز در کوهپایه‌های زاگرس سکونت داشته‌اند. مسکن و محل کوچ ایل کلهر در دوره‌های مختلف تاریخی بنا بر استعداد ایلی و قدرت محلی آنان، از لحاظ وسعت و حدود، متفاوت بوده است. این محدوده را از جنوب شهر کرمانشاه تا حوالی بغداد و از سومار و نفت‌شهر تا خاتقین و مندلی باید در نظر داشت. سرزمینی که زیستگاه ایل کلهر، در حال حاضر، بدان محدود شده است به دو ناحیه سردسیری و گرمسیری تقسیم می‌شود.^۱

جامعه روستایی کلهر، با تمام پیشینه یکجانشینی، به دلیل گله‌داری، هنوز دارای خصوصیات زندگی کوچ‌نشینی است. گله‌داران، حتی اگر یکجانشین باشند، موقع لازم، خانه و کاشانه را رها می‌کنند و همراه گله به دامان سرسبز طبیعت پناه می‌برند تا دام خود را در مراتع سرسبز بچرانند. با توجه به وسعت منطقه کرمانشاهان و تنوع آب و هوایی که وضعیت ویژه و بااهمیتی را برای دام‌داران این ناحیه فراهم آورده است، در همه مناطق بیلاقی و قشلاقی این استان مراتع وسیعی وجود دارد که یکی از بهترین ضروریات زندگی چوپانی و دام‌پروری است.^۲

اهلی کردن و پرورش حیوانات مختلف مانند میش، گاو، الاغ، اسب، شتر، گوزن و گاومیش در جوامع گوناگون و در قرون مختلف انجام گرفته است؛ اما، اهلی کردن و

(۱) محمدعلی سلطانی، جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، ج ۶، مؤسسه فرهنگی نشر سُها، تهران ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۴۸۳.
(۲) همان، ج ۱، ص ۱۱۱.

پرورش بز و گوسفند را به دو قوم لر و کُرد نسبت می‌دهند. نقوش موجود در غارها در مناطقی از ایران بیانگر این است که یازده هزار سال پیش ساکنان این سرزمین بز و گوسفند را اهلی کرده بودند.^۳

در نزدیکی روستای بیستون، از مناطق باستانی شهر کرمانشاه، و در مجاورت سراب گاماسیاب، غاری شناسایی شده که در آن آثاری به قدمت دوره پارینه‌سنگی کشف شده است. در میان این آثار، استخوانهایی از بز و گوسفند به دست آمده و گواه آن است که این محل یکی از مراکز اولیه اهلی کردن بز و گوسفند بوده است.^۴ افزون بر این، کاوشهای باستان‌شناسی حاکی از آثار مهمی در باب ادوار مختلف زندگی انسان در تپه‌های چغاگاوانه (در اسلام‌آباد غرب) است. چنین به نظر می‌رسد که از دوره نوسنگی و پیش از پیدایش سفال مردم در چغاگاوانه می‌زیسته‌اند و این ساکنان حتماً با دیگر مردم کوههای زاگرس، در مراحل آغازین زندگی یکجانشینی و اهلی کردن حیواناتی چون گوسفند و بز و کشت گیاهانی چون گندم و جو، مشارکت داشته‌اند.^۵

معیشت اصلی ایل کلهر دام‌داری است، دام در زندگی این مردم نقش بسیار حیاتی دارد و با توجه به سابقه ممتدشان در این حرفه جلوه‌های بارز آن را در آداب و رسوم، زبان و خلیات این مردم شاهدیم. آنچه در زیر می‌آید، آوانویسی، تعریف و توضیح برخی از مهم‌ترین واژه‌ها و اصطلاحات مربوط به دام‌داری در گویش کلهری است.

۱. انواع گوسفند

/mɛyɑ/ گوسفند ماده

/wɑrɑn/ گوسفند نر

/pɑr/ گوسفندی که رنگ سر و صورتش سیاه است.

/kwɛrɪːf/ گوسفندی که گوش‌هایش کوچک و حلقوی و مخروطی‌شکل است.

/kɑʒɑl/ گوسفندی که رنگ وسط صورتش سفید و بقیه سرش سیاه است.

/kwɛlɑ kɑʒɑl/ گوسفندی که تمام خصوصیات گوسفند /kɑʒɑl/ را داراست، اما دم آن کوتاه است.

/hül/ گوسفندی که رنگ پشمش قهوه‌ای متمایل به سفید است.

(۳) اسکندر امان‌اللهی بهاروند، کوچ‌نشینی در ایران، انتشارات آگاه، تهران ۱۳۷۰، ص ۳۱-۳۲.

(۴) صادق ملک‌شهمیرزادی، ایران پیش از تاریخ، سازمان میراث فرهنگی، تهران ۱۳۷۸، ص ۱۳۱.

(۵) پروژه بررسی دشت اسلام‌آباد غرب، به سرپرستی کامیار عبدی، اسلام‌آباد ۱۳۷۷.

- /kwēla hül/ گوسفندی که تمام خصوصیات گوسفند /hül/ را داراست، اما دُم آن کوتاه است.
- /sermei/ گوسفندی که تمام سر و گوشش رنگارنگ (جوگندمی) است.
- /xāli:n/ گوسفندی که وسط صورتش سفید و بقیه آن متمایل به سبز است.
- /tāla/ گوسفندی که رنگ صورتش قهوه‌ای است.
- /kaw/ گوسفندی که رنگ صورتش سفید است.
- /gā gu:f/ گوسفندی که گوشش بزرگ و همانند گوش گاو است.
- /sya/ گوسفند سیاه
- /xaladzi:/ گوسفندی که دُمش کوتاه و صورتش کوچک و گرد است.
- /sendzā wi:/ گوسفندی زردرنگ که دُمی دراز و قدی بلند دارد.
- /terki/ گوسفندی قهوه‌ای‌رنگ که دُمش به طرف بالاست.
- /fāxdār/ گوسفند شاخ‌دار
- /arawi:/ گوسفندی که پاهایش دراز و گوشهایش به طرف عقب و بیرون است.
- /kweri:f sya/ گوسفندی که گوشهای کوچک گرد سیاه دارد.
- /kweri:f hül/ گوسفندی که گوشهای کوچک گرد قهوه‌ای دارد.
- /kweri:f kaw/ گوسفندی که گوشهای کوچک گرد دارد و صورتش گرد و سفید است.
- /bāze:/ گوسفند سیاه و سفید
- /kweri:f sermei/ گوسفندی که صورتش جوگندمی و بدنش سفید است.
- /waran-e der/ گوسفند نر دُم‌دراز
- /waran-e ku:tā/ گوسفند نر با دُم کوتاه و گرد
- /waran-e hül/ گوسفند نر با صورتی قرمز رنگ
- /waran-e sya/ گوسفند نر که رنگ تمام بدنش سیاه است.
- /sya-e fāxdār/ گوسفند نر سیاه‌رنگ شاخ‌دار
- /kāwr/ بره
- /sāwa/ بره یا بزغاله تازه به دنیا آمده
- /kāwrazā/ گوسفندی که در موقع نامعین و قبل از موعد مقرر بزاید.
- /barxesen/ گوسفندی که بچه مرده به دنیا آورد.
- /we/k/ گوسفند نازا
- /wark/ بره
- /fak/ گوسفند جوانی که هنوز بچه به دنیا نیاورده باشد.
- /kāwī waran/ گوسفند جوان نر
- /waran-e xart/ گوسفند نر سه یا چهارساله

/heru: kerdən/ گوسفندی که به راحتی به بره تازه به دنیا آمده خود یا بچه گوسفند دیگری که مادرش را از دست داده باشد شیر دهد.
/nwāwən/ گوسفندی که به بچه خود توجه نمی‌کند و مایل نیست به او شیر دهد.
/tʃapar/ گوسفندی که بچه‌اش مرده باشد و بره دیگری از شیر او تغذیه کند.
/tʃel̩c:s/ گوسفندی که در اطراف منزل به دنبال غذا و مواد شور می‌گردد.
/wɛr̩/ گوسفندی که گیج و مبهوت است.
/ku:rgwān/ گوسفندی که شیر نداشته باشد.
/nwāwāc:a/ بره‌ای که چند ماه قبل از موعد مقرر به دنیا آمده باشد.
/tu:r̩/ گوسفندی که از انسان می‌ترسد و حالت فراری دارد.
/xwaf heru:/ گوسفندی که بچه خود را خیلی دوست دارد و به راحتی به آن شیر می‌دهد.
/yaʎa gwān/ گوسفندی که فقط از یکی از پستانهایش شیر می‌آید.
/gwān ʃu:r̩/ گوسفندی که پستانهایش خیلی کوچک، اما پرشیر است.
/ɛmri:ʃ/ گوسفندی که پستانهایش خیلی خنثی است، یعنی نه شیری است نه تخمی.
/māc:awnc:ra/ گوسفندی که از لحاظ جنس خنثی است، یعنی نه شیری است نه تخمی.
/hāws/ گوسفند باردار

انواع بز

/bezen/ بز
/hames/ بز که بالای پشتش سیاه و زیر شکمش قهوه‌ای است.
/pu:ʃ/ بز که گوشش سفید و بقیه بدنش سیاه است.
/raʃ/ بز که گردنش سفید و بدنش قهوه‌ای است.
/qwet/ بز که گوشهایش کوچک و حلقوی است.
/qwet hames/ بز که خصوصیات مشترک دو نوع /qwet/ و /hames/ را داراست.
/qweta kaw/ بز که گوشهایش کوچک و حلقوی و رنگ بدنش آبی کمرنگ است.
/hel/ بز بی شاخ
/qweta pu:ʃ/ بز که خصوصیات مشترک دو نوع /qwet/ و /pu:ʃ/ را داراست.
/sāru:n/ بز نر
/sāru:n-e hel/ بز نر بی شاخ
/sāru:n-e ʃāxdār/ بز نر شاخدار
/hel̩andi:/ بز هلندی که دارای چهره‌ای درشت و کم‌مو است و بیشتر دوقلو می‌زاید.
/sefe:d/ بز که رنگ مویش سفید است.

/kar/ بزى كه رنگ گوشش قهوه‌اى است.
 /sāru:n/ بز نرى كه جلودار گله است.
 /yac:gu:f/ بزى كه داراى يك گوش است.
 /sya/ بز سياه
 /kaw/ بزى كه رنگ بدنش آبي كم‌رنگ است.
 /hül qermez/ بزى كه رنگ مويش قهوه‌اى متمايل به قرمز است.
 /hül sefe:d/ بزى كه رنگ مويش قهوه‌اى متمايل به سفيد است.
 /bāze/ بزى كه چهار دست و پايش سفيد و بقيه بدنش سياه و سفيد است.
 /tūf te:r/ بز جوانى كه هنوز بچه نزاييده است.
 /qet/ بخش انتهايى پاى گوسفند يا بز كه با زمين تماس دارد.
 /mārzā/ مواد زايدى كه از بدن بره يا بزغاله هنگامى كه تازه به دنيا آمده‌اند بيرون مى‌آيد.
 /qāqenak/ شير بزى كه تازه بچه به دنيا آورده است كه اگر آن را بجوشانند به صورت جامد درمى‌آيد.
 /fi:r-e lwe/ شير بزى كه تازه بچه به دنيا آورده است كه اگر آن را بجوشانند به صورت كاملاً جامد در نمى‌آيد؛ بلكه نيمه‌جامد است، مانند ماست.
 /gi:sk/ بزغاله دو يا سه‌ساله
 /kyar/ بزغاله

۳. فراورده‌های شیری

/xāmpālu:/ خامه
 /pani:r/ پنير
 /tu:3eg/ سرشیر
 /du:/ دوغ
 /mās-e terf/ ماست تُرش
 /mās-e fi:re:n/ ماست شيرين
 /fi:re3/ شيراز، نوعى فراورده لبنى
 /ka/k/ كشك
 /mās-e kwelyāc:/ ماستى كه شير آن را زياد جوشانده‌اند، به گونه‌اى كه به شكل پنير درآمده است.
 /seze/ دوغى كه از شيراز گرفته مى‌شود و آن را مى‌سوزانند تا مزه خاصى بگيرد.
 /su:laka/ شيرازى كه داخل كيسه يا پوست ريخته‌اند و آب آن گرفته شده است.
 /māsawā/ غذايى كه از تركيب دوغ و برنج تهيه مى‌شود.
 /fi:rberend3/ شيربرنج

۴. آفات و بیماریهای دامی

- /peze/ بیماری‌ای که در آن بینی دام گرفته می‌شود و نفس کشیدن را سخت می‌کند.
 /gena/ حشره‌ای که به بدن دام حمله می‌کند و خون آن را می‌مکد.
 /hen/ کرمی که روی پوست دام جای می‌گیرد و آن را سوراخ می‌کند.
 /taŋesa/ زخم دور دهان دام
 /kweteper/ بیماری‌ای که در آن دام یک‌دفعه و به طور ناگهانی از بین می‌رود.
 /āwclā/ تاولهایی که سطح بدن دام را فرا می‌گیرد.
 /gari/ بیماری‌ای که در آن بدن دام خشک و سپس زخم می‌شود.
 /falegay/ بیماری‌ای که پس از ایجاد زخمهایی در سُم دام، باعث فلج شدن آن می‌شود.
 /fi:fa/ نوعی بیماری که در اثر آن، پشگل دام اسهالی و کاملاً آبکی می‌شود.

۵. گیاهان خوراکی دام

- /ke:/ کاه
 /dān/ دانه
 /dʒüa/ جو
 /ke:dān/ کاه‌دانه
 /dʒār/ ساقه خشک گندم و جو
 /tʃawbāza/ گیاهی با برگهای پهن و دراز که دارای رگه‌های سفید است.
 /lawlāw/ پیچک
 /fawdar/ شبدر
 /nūsenak/ گیاهی با دانه‌های ریز که به لباس انسان و پشم بز و گوسفند می‌چسبد.
 /wi:ndʒa/ یونجه
 /gwenkawēfa/ گیاهی با برگهای سه‌قسمتی بیضی‌شکل
 /zwānberak/ گیاهی که دارای مزه‌ای تند و تیز است.
 /tʃaqtʃaqa/ گیاهی به طول نیم متر با برگهایی تقریباً پهن
 /danamalū tʃa/ دانه‌ای به شکل لوبیا، اما ریزتر، از گیاهی که مانند بوته لوبیاست با گل‌های زرد
 /balak/ شیرین‌بیان
 /gweɫ-c bāwna/ گل بابونه
 /saɫmana/ گیاهی که نه‌فقط دام، بلکه انسان نیز از آن تغذیه می‌کند.
 /püfeg/ گیاهی با ریشه‌ای به شکل پیاز و معمولاً شیرین‌مزه که انسان نیز از آن تغذیه می‌کند.

۶. واژه‌های متفرقه

- /narma/ گوشت بدون چربی و استخوان دام
/sarepāt/eg/ کله‌پاچه دام
/nāwzeg/ دل و جگر دام
/qwel/ پای دام
/āwxwer/ آغل
/xaze:ān/ ظرف شیردوشی
/kac:/ علوفه
/qweleqāp/ چهار دست و پای گوسفند و بز
/lawār/ چرا
/t/are/ قیچی پشم‌چینی
/fēwān/ چوپان
/dū/ دُم
/zaŋ/ زنگوله
/qet/ف/ سُم
/dawłaman/ دامدار ثروتمند
/bāra/ صدای بز
/qāra/ صدای گوسفند
/hay/ صدایی برای راندن گوسفند و بز
/bare: xwa/ف/ صوتی برای شیردوشی
/pi:/ چربی بدون گوشت گوسفند یا بز
/rūnedān/ روغن حیوانی
/li:xaru:/ روده گوسفند و بز
/sepeł/ طحال
/pefi:/ شُش
/fūa/ کبد
/danc:/ دنده
/fāx/ شاخ
/pefkał/ پشکل

